

LUND UNIVERSITY

Tavse romanske tårne

Wienberg, Jes

Published in:
META: Medeltidsarkeologisk tidskrift

1994

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):
Wienberg, J. (1994). Tavse romanske tårne. *META: Medeltidsarkeologisk tidskrift*, 69-92.

Total number of authors:
1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

över hur våra bruksmiljöer hanteras. Själva hyttan eller bruket betraktas i allmänhet som fast formlämnning och brukspatronens herrgård är ofta byggnadsminne. Däremot förbigår man med tystnad bruksarbetarnas torp och alla de kolbottnar som en gång gjorde det möjligt att överhuvudtaget hålla industrin igång!

Behovet av en arkeologisk strategi

Vi har ofta varit dåliga på att ställa arkeologiska frågor när vi arbetar med lämningar från Nyare Tid (många lyckliga undantag finns dock), och därför har vi också haft svårt att visa det arkeologiska materialets möjligheter. Ofta låter vi i själva verket det skriftliga materialet styra vårt arbete - det är blott allt för vanligt att se att arkeologerna nöjt sig med att konstatera - att det äldre kartmaterialet över en stad förefaller stämma och att de bränder vi känner från skriftliga källor också kan återfinnas i form av brandlager. I sådana sammanhang blir Historisk arkeologi bara dyr och ointressant.

Eva Svensson är antikvarie vid Värmlands museum och doktorand vid Arkeologiska institutionen, medeltidsavdelningen i Lund.

Tavse romanske tårne

Jes Wienberg

Romanske kirketårne

Vore kirker mangler sjældent et tårn. De har fået tårne fra starten eller som en senere tilføjelse. Det ældste tårn, vi kender, er tilbygget den tidlige stenkirke ved St Jørgensbjerg i Roskilde allerede i 1000-årene. Og endnu opføres tårne, da kirker uden, de kullede kirker, opfattes som noget unaturligt, ufuldstændigt eller fattigt. Men hvor mange af vore kirker fik tårne allerede i den romanske periode, hvordan var de indrettet, og hvad var deres funktioner?

De romanske tårne er langtfra et nyt forskningsfelt. Gennem snart 150 år har de mægtige tårne fascineret talrige mænd og kvinder. Deres rige og varierede arkitektur, mangfoldige funktioner og symbolske betydninger har lokket til studier. Skiftende generationer af arkitekter, kunsthistorikere, historikere og arkæologer har tolket det tidlige tårn som et forsvarstårn, magasin, herskabssæde, gravsted, kapel, magtsymbol eller klokkehus. Og tårnets ujevne optræden er blevet forklaret i lyset af hængende hedninger, stilstrømninger, rigsdannelse, storgårdens fordeling og økonomiske muligheder. Det romanske tårn har været et gådefuldt materielt udtryk fra en tid, hvor teksterne endnu var få.

Nu har så en dansk kirkearkæolog, der er uddannet ved "Danmarks Kirker" i København og Arkeologiska Institutionen i Lund, fremlagt en doktordisputats om de romanske vesttårne i Østdanmark (fig 1). Arbejdet, som bygger på en mangeårig forskningsindsats, er blevet imødeset med spænding: Har Henrik Jacobsen løst nogle af tårnets talrige gåder?

Romanske vesttårne, deres indretning og funktion

Lige som Henrik Jacobsens afhandling er rig på fakta i ord og cifre, kan vi indlede denne anmeldelse med lidt nøgterne forbrugeroplysninger: Bogen har fået titlen "Romanske vesttårne, deres indretning og funktion. Vesttårne før 1300 i det middelalderlige Danmark øst for Storebælt". Den er totalt på 179 sider i A4-format, hvoraf hovedteksten (s 7-75) udgør de 69 (39 %) sider inklusive 10 figurer, 16 tabeller, 3 vignetter og 2 blanke sider. Resten af afhandlingen udfyldes af især et katalog (s. 77-162) på 86 (48 %) sider.

Fig. 1. Romanske vesttårne i det middelalderlige Danmark øst for Storebælt (Tegnet efter Jacobsen 1993).

Teksten er opdelt i 8 kapitler med overskrifterne 1 "Definitioner og præmisser", 2 "Materialeindsamlings variable", 3 "Statistiske betragtninger", 4 "Indsamlingens resultat", 5 "Mulige statistiske sammenhænge i materialet", 6 "Eksisterende teorier", 7 "Diskussion" og 8 "Konklusion". Kataloget, som medtager 311 romanske vesttårne, er opdelt i et alfabetisk register, en nøgle og selve præsentationen. Hertil bør nævnes et appendiks med 14 stenhuse ved kirker, en tysk sammenfatning, en litteraturliste med 114 titler, et alfabetisk stedsnavneregister samt 3 plancher over (1) amter, len og herreder, (2) kirker med romansk tårn og (3) romanske kirker. Endelig er det et faktum, at bogen er fuldstændig fri for fotografier eller opmålinger af tårne (Jacobsen 1993).

"Romanske vesttårne, deres indretning og funktion" er ikke uden forjerner og vil utvivlsomt blive anvendt. Først og fremmest vil kataloget være nyttig for alle, der behøver et pålideligt overblik over de romanske kirketårne i Østdanmark. Her findes også interessante statistiske iagttagelser, f.eks. at forbløffende mange af tårnene (35±9 %) har haft, eller bør have haft, et herskabsgalleri. Læseren vil finde en forskningshistorisk oversigt, som kan anvendes ved videre studier. Og Henrik Jacobsen formulerer de enkle, men tankevækkende teser, at de romanske tårne var opført som klokkertårne, og at de var en naturlig del af kirkebygget. Men desværre er de kritiske kommentarer des flere. For samtidig med at afhandlingen går hårdt frem mod tidligere forskning, er den selv utilfredsstillende i studiet af tårnene og deres kontekst.

Afhandlingens afgrænsninger

Henrik Jacobsen har valgt at afgrænse undersøgelsen til alene de romanske vesttårne før 1300 i det middelalderlige Danmark øst for Storebælt (Jacobsen 1993 s. 7). Afhandlingens afgrænsninger er imidlertid diskutabile:

Hvorfor netop begrænse sig til vesttårnene? Det udelukker de yderst få tårne med en anden placering. Som en absurd konsekvens beskrives i kataloget nu kun ét af de 5 romanske tårne ved Vor Frue i Kalundborg (fig. 2). Og østtårnet ved Ramdala kirke i Blekinge udelukkes ledsaget af den udkommenterede påstand, at "et påstået Ø-tårn beror på forkert tolkning" (Jacobsen 1993 s. 98, 161).

Undersøgelsen omfatter vesttårne, men nævner også forekomsten af apside. Den romanske kirke mellem tårnet og apsidens lades derimod uomtalt. Som yderligere en urimelig konsekvens nævnes da ikke herskabstribu-

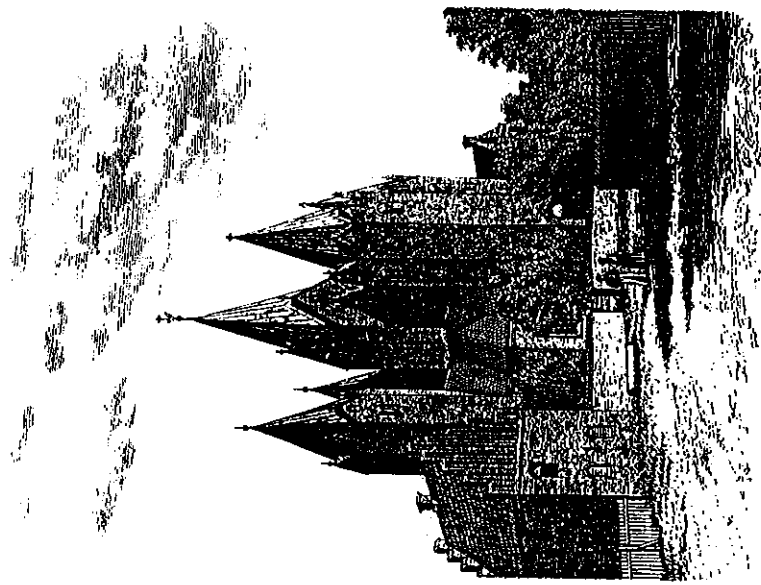

Fig. 2. Vor Frue Kirke i Kalundborg set fra nordvest med sine fem tårne, inklusive ét vesttårn (Løffler 1883).

nen i Å kirke på Bornholm, for det var jo indrettet i vestenden af skibet, altså udenfor selve vesttårnet (Jacobsen 1993 s 112f jfr DK VII, 1954, s 144f).

Hvorfor netop afgrænse til tiden før 1300? Her mangler en diskussion af ophøret for den romanske stil eller periode, som ofte lægges tidligere, af "Danmarks Kirker" således ved 1250 eller 1275. Og hvad er egentlig et romansk tårn som type, altså hvordan afviger det romanske tårn i form, indretning og funktion fra det gotiske tårn? Det får vi aldrig svar på!

Endelig, hvorfor afgrænse studiet til middelalderens Danmark netop øst for Storebælt. Dette Østdanmark er selvfølgelig et tilstrækkeligt stort område at studere med dets 302 romanske tårnkirker, selv om læseren alvorligt savner de ca 110 romanske tårnkirker i Vestdanmark. Men Danmark øst for Storebælt er absolut ingen "kulturel enhed", som Henrik Jacobsen hævder (Jacobsen 1993 s 64). Ikke engang Skåne var en egen kulturel enhed. Landet var i jernalderen og ind i den tidlige middelalder opdelt i det egentlige Skåne i sydvest og Västergötland i nordøst (Fäbech 1993).

Rethistorisk var Østdanmark delt i to områder, dels det sjællandske med Sjælland, Møn, Lolland og Falster, dels det skånske med Skåne, Halland, Blekinge og Bornholm. Da kongerne under borgerkrigen i 1150'erne delte riget, fik Valdemar således Jylland, Knud fik Fyn og Sjælland og Sven Skåne. Og i bondeoprøret 1180-82 klagede skåningene ifølge Saxo over Absalons fremmede fogder, der kom fra Sjælland (Holm 1988 s 80f). Politisk kan også iagttages et skel mellem Vest og Øst, hvor Østdanmark omfatter Sjælland, Falster og Skåneland, men ikke Lolland (Andréen 1983 s 35). Siden gik Storebælt på tværs af stiftsgrensene, da Lolland og Falster tilhørte Odense stift, mens Sjælland og Møn lå under Roskilde. Og hvis det er kirkernes kildesituation som reelt har afgjort afgrænsningen, ville det have været rimeligt at udelade det dårligt belyste Halland.

Tårne i ord og cifre

De 311 romanske vesttårne præsenteres kort og præcist i ord og cifre. Antallet af tårne og iagttagelserne af deres varierende arkitektur virker troværdig. Helt uden kritik kan præsentationen af tårnene dog ikke passere.

Opdelingen imellem totårns-facader og tvillingetårne kan være forsvaret som arkitektoniske typer, men bliver urimelig, når gallerier ikke registreres ved totårns-facader, men registreres i de mindre tvillingetårne, der sikkert har haft de større totårns-facader som forbilleder (Jfr Jacobsen 1993 s 14ff). Ved f eks Lunds domkirke (fig 3) lå den kongelige tribune *mellem* tårnene i totårns-facaden.

Afhandlingen kunne gerne have dvælet længere tid ved de arkitektoniske former og deres forbilleder, ikke mindst ved rundtårnene. Også de kendte hvalv i tårnene kunne have fået mere opmærksomhed lige som soklerne.

Henrik Jacobsen afviser Barbro Sundtners forsøg på en periodisering af de romanske tårne, samtidig med at han selv uden større tøven accepterer en stilhistorisk opdeling i tidlig-romansk (1000-1150), romansk (1100-

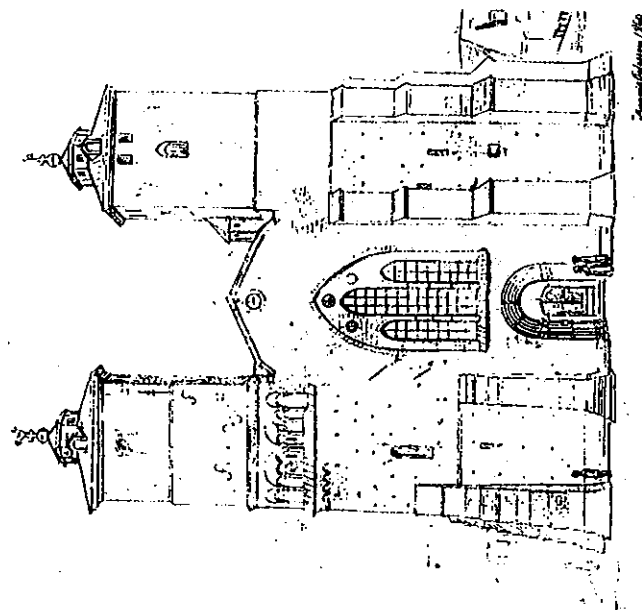

Fig. 3. Lund domkirkes totårns - facade tegnet af Magnus - Petersen 1860 (Rydbeck 1923).

1250) og senromansk (1200-1300) (Jacobsen 1993 s 16, 35f, 65ff).

Her kunne det være interessant at få kendskab til de kronologiske kriterier for opdelingen ledsaget af argumenter for deres gyldighed. Og de romanske tårne kunne være blevet præsenteret i prikort opdelt på de 3 perioder sammen med et mere udførligt resonnement om tendenserne i udviklingen, som Henrik Jacobsen trods alt mener at kunne iagttage.

Det er glimrende, at afhandlingen indeholder et katalog, selv om oversigten er temmelig spartansk. Nu viser kataloget et antal spørgsmål til tår-

nene. Pladsen havde tilladt en mere dækkende beskrivelse. Da kataloget desværre savner illustrationer, tvinges vi videre til henvisningerne for at kunne forestille os arkitekturen. Læsningen af "Romanske vesttårne, deres indretning og funktion" lettes betydeligt ved at have adgang til William Andersons "Skånes romanska landskyrkor med breda västorn" og Hans Stiesdals "Tidlige sjællandske og lolland-falsterske vesttårne", begge rigt illustrerede (Andersson 1926; Stiesdal 1983b).

Kirkebyggere og tårnstiftere

Hvem lod de romanske tårne opføre? Hvis tårnet er en naturlig del af den romanske kirke, kan spørgsmålet om tårnbyggerne udvides til at gælde kirken som helhed: Hvem lod de romanske kirker opføre?

Begge spørgsmål behandles i afhandlingen, men uden at vi får nogle svar. Henrik Jacobsen afviser nemlig samtidens skriftlige kilder som for fåtallige og tendentiøse (Jacobsen 1993 s 50). Den summariske afvisning sker, uden at vi præsenteres for den "statistisk set beskedne mængde" kilder og deres udsagn: Hvor mange er de? Hvilke kirker omhandler de? Hvad står skrevet i dem? At ærke-biskop Absalon og Esbern Mule nævnes i samtiden som kirkestiftere i Norra Åsum (fig 4) og

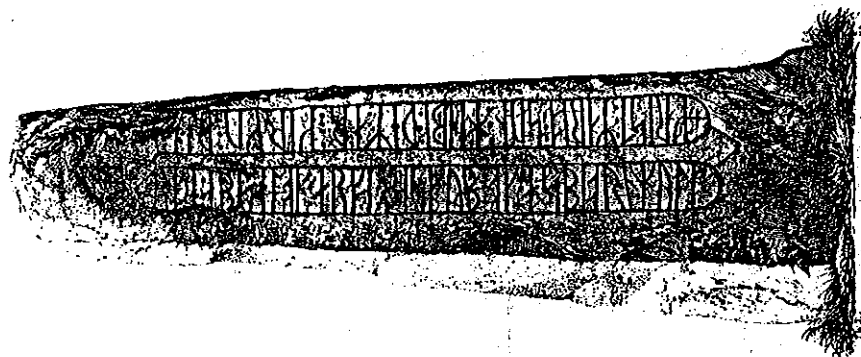

Fig. 4. Runestenen ved Norra Åsum kirke i Skåne med indskriften "Kristi, Marias søn, hjælpe dem, der byggede denne kirke, ærkebiskop Absalon og Esbern Mule." (Wimmer 1904-05)

Hr Thrugot Ketilsen i Gumlösa, begge i Skåne, samt Peder Olufsen i Karise på Sjælland, oplyses vi ikke om, selv om de romanske tårne her var samtidige med resten af byggeriet. Den kritiske læser undrer: Er kilderne blevet undersøgt, inden de blev afvist?

I "Kirkekunstens storhedstid" har Axel Bolvig omformuleret det traditionelle spørgsmål om kirkebyggeme. Han spørger istedet: Hvem blev kirkerne bygget til? Bolvig mener nemlig, at de romanske kirker blev opført for at rumme et fåtal aristokrater og bønder, altså en mindre del af befolkningen (Bolvig 1992 s 76ff). Da må også tårnene være opført af og for et fåtal. Men Bolvigs bog optræder slet ikke i Jacobsens litteraturfortegnelse. Anledningen er vel, at "Kirkekunstens storhedstid" behandler de romanske kirkebygninger uden at fokusere på tårnet som en egen kategori.

Gård og kirke

Kirkearkæologer er det seneste årti blevet opmærksomme på, at adskillige kirker må være opført som aristokratiske gårdkirker. Kirkene ligger nemlig indenfor det, som engang var toften til en storgård. Forholdet kan påvises ved arkæologiske spor af gårdens hegn og bygninger, ved nærhed til yngre voldsteder eller herregårde. Især er de stadig flere fund af stenbyggede kældre eller huse tæt ind til landkirkene kommet i søgelyset som vidnesbyrd om storgården som sognekirkens moder.

Ikke uventet afviser Henrik Jacobsen de tidlige stenhuse som kilder til spørgsmålet om kirkebyggeme: Husene er for få, deres datering og tolkning for usikker, og ingen kan direkte knyttes til enkeltpersoner eller navngivne slægter. Synspunktet understreges ved en kildekritisk henretning af det nok mest berømte eksempel, nemlig kælderen (fig 5) i Fjenneslev på Sjælland: "Tolkningen af 1800-tals udgravningerne af Skjalm Hvides gård" kunne meget vel være 'en forråds-kælder fra 1600-tallet'(!), og den totale mangel på datering af anlægget gør det svært at acceptere myten. Selv i tilfælde af en (teoretisk set eksisterende) sikker datering af Fjenneslev-anlægget til 1100-tallet, turde det vel stadig stå åbent, om man kan befolke det med de nævnte stormænd" (Jacobsen 1993 s 51).

Med myte og stormænd tænker Henrik Jacobsen på "Myten om Skjalm Hvides gård som blev barndomshjemmet for Asser Rig, Ebbe Skjalmsøn, Absalon, Esbern Snare, Knud Lavard og Valdemar den store" (Jacobsen 1993 s 51).

Nu savner vi en del stenhuse i afhandlingens appendiks, på Sjælland så-

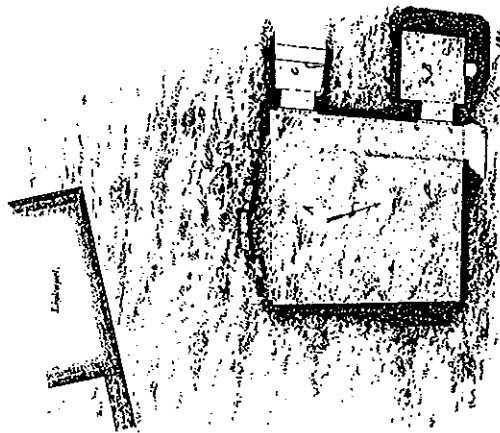

Fig. 5. Stenkælderen i Hvidemes Fjenneslev (Løffler 1896).

ledes Hårlev, Lyderslev og Vallekilde, måske tillige Alindemagle, Alslev, Karlstrup og Pedersborg, samt i Skåne Fjälkinge, Norra Mälby og Västra Ingelstad. Selv hvis vi accepterer afhandlingens antal af stenhuse, kan en påfaldende tendens dog iagttages: Vi kender tilsyneladende kun stenhuse ved 11 (4 %) af Østdanmarks 302 kirker med romansk tårn, men omvendt hele 11 (79 %) af de 14 nævnte eksempler ligger nær kirker med et tidligt tårn. Hvorfor har så mange af stenhuskirkerne fået tårn?

Nationalmonumentet Fjenneslev fortjener en kritisk granskning, men her forevæls Henrik Jacobsen tilsyneladende den forlængst punkterede myte om tvillingetårnernes tilkomst, gendigtet af Adam Oehlenschläger, med det historisk dokumenterede Fjenneslev. At de såkaldte "Hvider" havde sin hjemstavns i netop Fjenneslev, har vi forløbige ingen anledning til at betvivle. Her har vi Absalons klerk Saxo og Absalons testamente som troværdige kilder. Absalon overførte i 1177 Skjalm Hvides og sønnen Tokes ben fra Fjenneslev til Sorø klosterkirke, hvor de blev påvist i 1774. I 1285 blev også Asser Rigs ben flyttet fra Fjenneslev til Sorø. Og Absalon testamente-

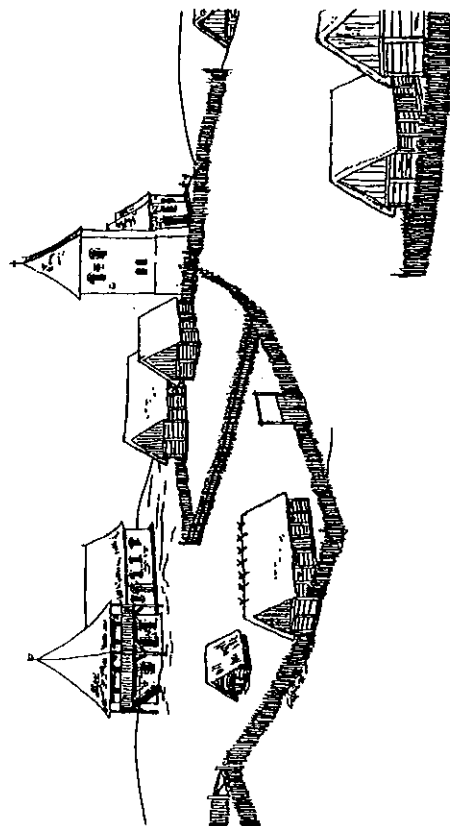

Fig. 6. Rekonstruktion af Bjäresjö kirke og gård i den tidlige middelalder (Callmer 1992).

rede i 1201 "Fjenneslev" til broderen Esbern Snare (Kønerup 1875; Løffler 1896 s 14ff; DK V, 1936, s 85, 324; DRB I IV nr 32).

Hvad gælder bygningsrestene nær kirken i Fjenneslev, er det uforståeligt, at de kan tolkes som en forrådkælders fra 1600-tallet. Henrik Jacobsen henviser i en note til Hans Stiesdals vurdering af anlægget i Traps "Danmark", men her står vitterligt intet om forråd eller 1600-tal. Tværtimod, "Efter murteknikken at dømme er murværket jævngammel med kirken." Ja, man bygger ikke en kælder i 1600-tallet med dørkarme i kridtsten og vægge i små kampesten og flintesten dækket af puds med kvaderidsning (Løffler 1896 s 23ff; Trap III, 1954, s 731 jfr Jacobsen 1993 s 51 note 80).

Et af eksemplerne skiller sig ud ved sin kvalitet, nemlig Bjäresjö i Skåne (fig 6), hvor arkæologiske undersøgelser i 1980'erne, skriftlige kilder og udskifningskort tillader os at følge en storgård og kirke i flere faser. Her har vi fund fra et aristokratisk miljø, møntdateringer, en kælder i sandstenskvadre ligesom den fornemme kirke, et bredt vesttårn med galleri og senere formentlig et teglpalads nær tårnet. Unægtelig en velbelyst social kon-

tekst for et kirkebyggeri (Callmer 1992 s 432ff). Men Henrik Jacobsen forsøger også Bjäresjö, ikke som en myte eller recent forrådkælder, men som et eksempel af alene lokalhistorisk relevans: "Men det er klart, at i de veldokumenterede tilfælde af gård-kirke sammenhæng som f.eks. Bjäresjö er det en uhyre tilfredsstillende pointe til forståelse af sognets historie" (Jacobsen 1993 s 52). Atter, den kritiske læser undrer: Er kilderne og litteraturen overhovedet blevet studeret, inden de blev forkastet?

Stiftergrave

Henrik Jacobsen afviser også stiftergravene som kilder, da de er for få, for tilfældige og usikre i sin tolkning, men argumentationen er yderst korftattet og udbygges ikke med egne eksempler (Jacobsen 1993 s 52). Igen savner den kritiske læser en mere omhyggelig undersøgelse med en præsentation og vurdering af kilderne, ikke blot henvisninger til andres oversigter.

Efter udenlandske forbilleder kan de tidlige tårne være blevet opført som stiftermausolæer. Ved arkæologiske udgravninger er der nemlig blevet afdækket grave i tåmgulvet, men også i skibet og koret, som ved sin udformning eller centrale placering, kan tolkes som grave for stifterne eller patronerne med deres familie. Gravene udmærker sig ofte ved at være sat med sten eller muret i tegl. Den fornemme udførelse og valget af begravelse indenfor kirkens mure, ofte i kirkens akse, skulle antyde, at vi her står overfor aristokrater (Stiesdal 1983a; Liebgott 1989 s 167).

Stensatte og murede grave kan imidlertid påvises i store antal både indenfor og udenfor kirkemurene. Stiftergravene, som den kirkearkæologiske litteratur præsenterer, udgør således ofte blot en lille udvalgt blandt de mange grave, som er fundet. Ved St Stefan i Lund er foruden de 7 "patronusgrave" i det brede vesttårn og murede grave i skibet blevet fundet rester af mere end 70 stensatte grave ude på kirkegården (Mårtensson 1980 s 112ff).

At en person, som blev gravlagt i kirken på dens fornemste plads, ikke altid var kirkestifteren eller patronen, kan vi påvise i Jelling i Jylland. En kammergrav midt foran koret har antagelig rummet Gorm den Gamle, der var blevet overført fra sin hedenske gravhøj. Den nye grav var planlagt sammen med trækirken, der blev opført på initiativ af sønnen Harald Blåtand, som "gjorde danerne krisme" (Krogh 1983 s 194ff). Og hverken Ebbe Skjalmsen, der lod en kirke bygge i Bjernede, eller sønnen Sune Ebbesen, som lod rundkirken opføre i sten og tegl, blev begravet her. Som andre af

Skjalm Hvides efterkommere blev de begravet i det nærliggende Sorø kloster (DK V, 1936, s 78f).

Rent metodisk er det altså betænkeligt at anvende såkaldte stiftergrave som bevis for, at kirken er opført som en egenkirke. Vi kan ikke aflæse den afdødes stand af skeleter eller graven. Forholdet mellem den gravlagte, kirken er temmelig usikkert. Identifikationen af tåmgravene som netop stiftergrave er tvivlsom, når arkæologerne af hele kirken og kirkegården undertiden kun har undersøgt tåmets gulv. De gravlagte i kirkerne kan være andre end stiftere. Og stifterne kan være gravlagt på helt andre steder.

Men det er ukorrekt, når Henrik Jacobsen bemærker, "at det norrøne område - med et udpræget egenkirkesystem - ikke kender til begravelser inde i kirken" (Jacobsen 1993 s 52). I Gardar på Grønland var domkirkens kor og sidekapeller opfyldte med grave, herimellem en biskopsgrav (Nørhø 1967 s 40f). Ved udgravningen af kirkerne i Sand på Færøerne blev påvist ikke mindre end 26 grave, af mænd, kvinder og børn, inde i trækirkens skib fra 1200-årene (Krogh 1975 s 37f).

Og faktisk har vi en islandsk biskopskrønike, som beretter om opførelsen og indretningen af et tårn ved Skalholt domkirke ved samme tid, som romanske tårne blev rejst nede i Danmark. "Pals saga biskups" er nedskrevet engang mellem 1211 og 1216, altså umiddelbart efter bispens død: Krøniken beretter, at da biskop Pál Jonsson af Skalholt (1195-1211) vendte hjem efter sin bispevielse i Lund, lod han en dygtig tømrer på Island bygge en støpul, dvs et trætårn, ved domkirken. Af en nordmand købte han klokker til tårnet, og højt oppe, hvor trappen endte, lod han bygge og indrette et lille kapel. Endelig lod bispens indrette en gravkælder til sig og sin familie i underetagen, hvor iøvrigt hans grav blev fundet i 1954. Nogle af gravene i tårnene kan således være tåmstiftergrave (Biskupa sögur I s 132 jfr Larusson 1968, Lidén 1981 s 42 og Stiesdal 1983b s 32).

Stifterbilleder

Tilsyneladende har Henrik Jacobsen glemt, eller valgt at ignorere, stifterbilleder som kilder. Stifterbillederne nævnes ikke med en stavelse i afhandlingen. Det overrasker, da billederne længe har forekommet i debatten om kirkebyggene (Nørhø 1935; Norberg 1958; Yrliid 1976; Jonge 1984; Haastруп & Egevang 1985-92 I s 58ff, 2 s 45ff; Gräbe 1989).

Billederne er relevante som kilder, da de viser aristokratiske personer, konger, dronninger, bisper, herremænd og fruer som stiftere - og ofte kan

være malet samtidig med færdiggørelsen af selve kirkerummet. Billederne er mange netop i Østdanmark, og de er velpublicerede. De burde altså have været inddraget i Henrik Jacobsens undersøgelse.

Nogle af stifterne frembærer gaver, et vokslys, en ring, et skrin, et kors eller en model af kirken, de har ladet opføre. Kirkemodellerne er imidlertid blevet kildekritisk afvist som arkitektoniske vidnesbyrd, da de ikke skulle modsvarer virkeligheden med deres mange tårne og spir (Nyborg 1985 s 95).

Ved 8 (35 %) af Østdanmarks 23 romanske stifterbilleder står stifteren med en kirkemodel, nemlig på Sjælland i Fjenneslev, Førslev, Gørlev, Hagedsted(?) og Slagille, samt i Skåne i Valkärra, Vå (fig 7) og Övraby(?). Modeller med tvillingetårne ses i Gørlev, Fjenneslev og Vå, hvoraf Fjenneslev har og Vå har haft to tårne. Modellen i Valkärra har ét tårn ligesom kirken. Og kullede kirkemodeller ses faktisk i Førslev og Slagille, hvor vi heller ikke kender romanske tårne. Vi kan altså foreløbigt konstatere, at enten blev lighed med den såkaldte virkelighed efterstræbt, eller også var kirken med tårn ikke det selvklaare romanske ideal.

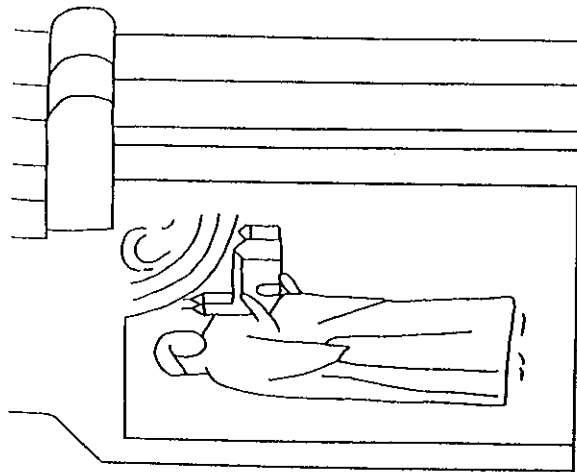

Fig. 7. Vå kirkes kvindelige stifter med totåret kirkemodel. Stifteren er formodentlig dronning Margrethe Fredkulla, der døde ca 1117 (Tegnet efter Gräbe 1971).

Genus og gallerier

Adskillige romanske tårne har haft et galleri (fig 8) i 2 stokværk, hvorfra det har været muligt at følge gudstjenesten. Galleriet er blevet opfattet som en herskabstribuné for kirkens bygherrer, ejere eller patroner. Her sad de adskilt fra resten af menigheden. Netop forekomsten af galleri er blevet anvendt som et vigtigt argument for et aristokratisk kirkebyggeri.

Det sociale perspektiv kan suppleres med et hidtil upåagtet genusperspektiv. Som en arbejdshypotese vil læseren foreslå, at tåmgalleriet især var forbeholdt fornemme kvinder! Lige som nonner havde tribuner i deres klosterkirker, så de forblev adskilte fra sogneboerne, kan aristokratiske kvinder have benyttet gallerierne.

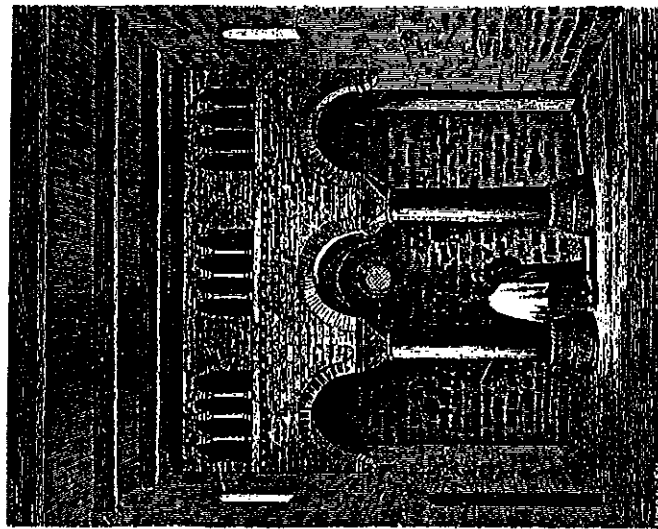

Fig. 8. Rekonstruktion af tåmgalleriet i Fjenneslev kirke, hvor dog trappen og nordportalen mangler (Løffler 1883).

Hypotesen er inspireret af iagttagelser i England, hvor Roberta Gilchrist nylig har omtolket rumindretningen i borge og klostre. Hun viser, hvordan kvinder har færdes i egne hushold og bygningsafsnit, ofte tårne, adskilt fra mænd ved fysiske og symbolske grænser som grave, mure, døre og korridorer. Både metaforisk og konkret blev netop tårnet kvindens bolig (Gilchrist 1993b).

At knytte kvinder til de romanske tåmgallerier er ikke ren spekulation. Gallerier blev anvendt til at adskille mænd og kvinder i byzantinske og italienske kirker fra 500-årene og frem. Gallerierne blev kaldt "gynaceum" på græsk og "matreum" på latin, altså kvindernes afdeling. Et fremtæt eksempel er i Hagia Sofia, som kejser Justinian lod opføre i Konstantinopel 532-37. Kvindernes galleri løb her rundt langs hele centralkirkens indre, og kejserindens trone stod i midten af det vestre galleri (Gilchrist 1993a s 108f).

Flertallet af de undersøgte og kønsbestemte såkaldte tåmstiftergrave er kvindegrave eller børnegrave. Blandt stiftergravene i Asmild, Bjæresjö, Hammarlunda, Himmelev, Löddeköpinge, Maglarp, Norra Åsum, Ramløse, Tryde og Uggele kan vi tælle 7 mandsgrave, 10 kvindegrave og mindst 10 børnegrave (Optælling efter Stiesdal 1983a og Liebgott 1989 med den her benyttede litteratur). Hidtil har konklusionen da været, ikke at kvinderne var selvstændige stiftere, kvinderne forbliver passive, men at stormænd rejste tårne som minde over deres hustruer (Jfr Liebgott 1989 s 169).

I de lokale traditioner møder vi ofte kvinderne som tåmstiftere eller tåmbesiddere. Fra ét af vore forsvundne brede romanske vesttårne har vi et vidnesbyrd: Ifølge en tradition nedskrevet i 1510 skulle således en frue tidligere have boet vest for kirken i Bjæresjö og have haft et alter oppe i tårnet, hvor vi iøvrigt kender et galleri (Skansjö 1992 s 30f).

Hvorfor ophører da indretningen af nye gallerier, mens de gamle tilmures eller dækkes af hvælv? Hidtil er udviklingen blevet knyttet til liturgiske eller sociale forandringer. Måske kan vi istedet tolke galleriets lukning som et udtryk for et ændret syn på forholdet mellem mænd og kvinder, hvilket også kan spores i tilmuringen af nordportalen, lige som i ophøret af kønsopdelingen på kirkegården. Et genus-perspektiv åbner således for nye tolkninger af kirkearkitekturen og kirkegården. Men nu tilbage til Henrik Jacobsens afhandling.

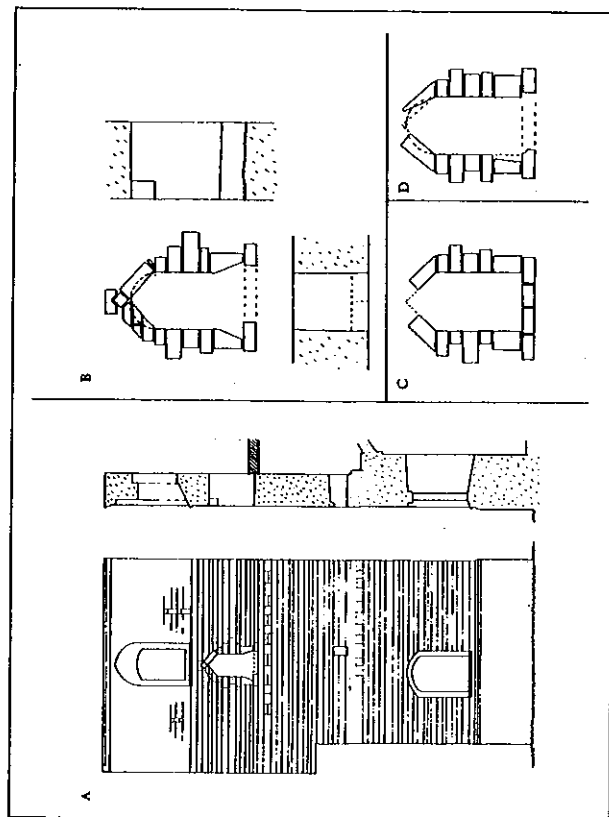

Fig. 9. Fløng kirkes romanske tårn med et udvidet glamhul (Stiesdal 1983b).

Klokketårne

Blev de romanske tårne opført som klokketårne? Enkelte som Evald Gustafsson har ment, at tårnene faktisk har rummet klokker, men de fleste har været skeptiske. Forekomsten af fritstående klokkehus på kirkegårde, manglen på ophængnings-anordninger for klokker, nogle af de romanske tårnes lidenhed samt senere ombygninger, alt dette skulle pege mod andre funktioner og betydninger. I Fløng på Sjælland har Hans Stiesdal vist, at et glamhul (fig 9) måtte udvides for overhovedet at få anbragt en klokke. De gotiske klokker kunne simpelthen ikke have fået plads i de spinkle romanske tårne med snævre glamhuller (Gustafsson 1968 s 47; Johannsen & Smidt 1981 s 49ff; Stiesdal 1983b s 27ff).

Herimod hævder Henrik Jacobsen som afhandlingens hovedtese, at de romanske vesttårne urvetydigt var klokketårne. Tesen fremføres efter at alle andre alternativer er blevet gransket kritisk og forkastet. Som argumenter anføres, dels at romanske tårne i udlandet alment opfattes som klokke-

tårne, dels forekomsten af glamhuller ved hele 108 (99 %) af de velbelyste 109 tårne. Kun rundtårnet i Bollerup i Skåne synes at have savnet glamhuller. De små romanske klokker, som man bare klemte med, fik god plads. Det er de større gotiske klokker, man ringede med, der fordrer mere plads og solidere konstruktioner. Det romanske tårn måtte ombygges til de nye klokker, suppleres med et gotisk tårn, eller man valgte at opføre et klokkehus på kirkegården (Jacobsen 1993 s 34, 57ff, 67f, 73).

Tesen er både rimelig og ny i sin entydighed. Læseren savner dog flere kilder og argumenter for at blive overbevist. Henrik Jacobsen kunne gerne have betonet klockens symbolske betydning, skrevet mere om klokkerkning og henvist til udenlandske eksempler på spor af klokkeophæng og eventuelle klokkereshuller. Og så udelukker funktionen som klokketårn jo ikke, at tårnet samtidigt kunne have andre funktioner og betydninger. Klokker alene er altså ikke tilstrækkeligt som svar på spørgsmålet om, hvorfor vore romanske kirker fik tårne.

Tårnet som konvention

Er det romanske tårn en arkitektonisk konvention? Henrik Jacobsen hævder, lige som tidligere Ebbe Nyborg, at tårnet var en konvention. Alle rede i forordet til sin afhandling fastslår han, at "fælles for alle de hidtidige anstrengelser synes at være, at man prøver at finde det specielle ved kirken, sognet etc., der har begrundet opførelsen af et tårn i 11-1200-årene. Det turde være omsonst med disse krumspring, når det romanske tårn er en selvfølgelig del af den fuldt udbyggede romanske kirke, lige såvel som apsiden er det. Tårnene opræder da også ved de romanske kirker i det her behandlede område med en hyppighed på gennemsnitlig hver tredje, og i nogle landskaber kendes de ved 3 ud af 4 kirker." (Jacobsen 1993 s 5 jfr Nyborg 1985 s 94)

Synspunktet kan understreges i yderligere et par citater: "Det mest markante resultat af denne undersøgelse turde vel være erkendelsen af den høje hyppighed af de romanske tårne." Og, "Den klart påviste sammenhæng mellem tårne og apsider ved de romanske kirker taler stærkt for, at tårnene simpelthen er en arkitektonisk konvention, såvel som apsiden er det" (Jacobsen 1993 s 69 og s 72, også s 63ff, 75).

Det er korrekt, at en statistisk sammenhæng kan iagttages mellem forekomsten af romanske tårne og apsider. Men apsiderne kan ikke bidrage til forståelsen af tårnene, så længe det er uklart, *hvorfor* man byggede apsider.

Apsiden er snarest en større gåde end det romanske tårn. Når apsiden karakteriseres som en konvention, er det lige som ved tårnet i mangel på en bedre forklaring. Henrik Jacobsen henviser da heller ikke til kilder eller nyere forskningsresultater som støtte for sin tolkning.

Videre er det rigtigt, at de romanske tårne er talrige i Østdanmark. Hypotetisk kan henimod ca 361 (34 %) af 1068 kirker have haft romansk vesttårn (Jacobsen 1993 s 23). Men dette "markante resultat" kan ikke overraske en læser med kendskab til Hans Stiesdals oversigt over de tidlige vesttårne på Sjælland, Lolland og Falster - eller til Ystadprojektets undersøgelser af kirkene i to skånske herreder (Stiesdal 1983b s 14f; Anglert 1989 s 225ff).

Henrik Jacobsen har med sin interesse for arkitekturens variationer og detaljer valgt at studere netop Østdanmark, hvor tårnene er mange, forholdsvist velbevarede samt veldokumenterede. Vest for Storebælt er romanske tårne langtfra en selvfølge. Resultatet, den høje frekvens, er således givet i afhandlingen egne præmisser. Hyppigheden i Østdanmark er ikke repræsentativ for hele middelalderens Danmark!

Endelig, at betegne tårnet som en konvention, altså som et udtryk for skik og brug, forklarer intet. Problemet har blot fået en ny formulering med anvendelse af diffuse og kildekritisk besværlige begreber som "tradition" og "afsmitning". Spørgsmålet bliver istedet: Hvorfor var det en konvention netop i 11-1200-årene at opføre tårne, ofte med gallerier, i Østdanmark? Eller, hvorfor ønskede stiftere at efterligne de større kirkers tårne?

Løvnigt, er ikke konventionen selv blevet en konvention som forklaring? Og, er tårnet en arkitektonisk konvention, da kan glasmullerne også være det. Den ene tolkning er ikke en mindre hypotetisk eller "luftig" end den anden (Jfr Jacobsen 1993 s 68).

Kildekritik og kvantitet

Ingen kræver af Henrik Jacobsen, at hans kirkestudier skal bære præg af arkæologiens seneste teoretiske udskjelser. Men samtidig kan det ikke være nogen hemmelighed, at "Romanske vesttårne, deres indretning og funktion" er en usædvanlig tør, traditionel og empiristisk afhandling.

Henrik Jacobsen definerer og beskriver, beregner, iagtager og resonnerer. Blandt fortidens spor og forskernes udsagn forsøger han at isolere en kerne af fakta, af sikre udsagn, som kan anvendes til at forkaste gamle tolkninger og etablere nye. Oprensningen er imidlertid både ensidig og brutal.

Bortset fra tårnene er der ingen kilder, som finder nåde. Alt, som kunne udgøre en kontekst til at forstå de romanske vesttårne, kasseres. Udenfor tårnets "sten og mørtel" bedømmes kilderne som usikre, utroværdige eller utypiske. Tekster, stenhuse, stiftergrave samt stifterbilleder ofres på kildeskritikkens alter. Og tidligere tolkninger falsificeres med radikal skepsis og hyperkritik, der anvendt konsekvent også ville destruere afhandlingens egne teser.

Det væsentligste metodiske begreb er *repræsentativiteten*. Gennem hele afhandlingen vurderes, om kilderne er repræsentative for fortidens virkelighed: Er de bevarede eller dokumenterede tårne typiske i deres antal, fordeling og udformning? Er de fåtallige skriftlige kilder, stenhuse, grave og kalkmalerier typiske for middelalderens kirkebyggen?

Fortidens virkelighed afgrænses med brugen af en kvantitativ målestok. Når Henrik Jacobsen skal afgøre, om noget er repræsentativt, vurderes næsten altid kildernes mængde i forhold til antallet af romanske vesttårne. Usædvanlige tårnkirker og kildesituationer kan afvises som ikke-repræsentative, da de er få i forhold til tårnenes antal. Det unikke kan være nok så velbelyst, men alligevel tvivlsomt, da det ikke nødvendigvis er typisk. Hele kildegrupper i kirkens kontekst kan afvises uden egentlig at være blevet gransket, da mængden selvfølgelig aldrig kan nå tårnenes høje antal.

Henrik Jacobsens synspunkt fremtræder klart i følgende mening om tårnenes bygherrer: "Uanset om man angriber dette problem ud fra ejendomsforhold, tidlige stenhuse eller tidlige grave, kan katalogens variable ikke samarbejde med disse størrelser, da de er yderst begrænset og tilfældigt oplyste" (Jacobsen 1993 s 61).

Nej! Problemet er ikke kun, at konteksten er begrænset og dårligt oplyst, men at Henrik Jacobsen ikke for alvor forsøger at integrere kilderne. Nok er tårnene mange og teksterne få, men det afgørende er, at han savner en teori, kaldet det gerne en model eller simpelthen en idé, som tillader kilderne at samarbejde.

Det er absurd at anvende de romanske vesttårnes antal som en målestok for helt andre kilder. Repræsentativiteten garanteres ikke af cifre og statistik. Kildernes værdi afhænger ikke bare af deres antal, men også af deres kvalitet samt af forskerens fantasi, altså hans eller hendes evne til at formulere nye spørgsmål. Da kan ét tårn i en velbelyst kontekst sige mere end 311 anonyme tårne.

Arkæologen eller historikeren glemmer ofte, at kildekritikken består af en alternativ hypotese, som kan være langt dårligere underbygget, end tesen den vil afvise: Altså, hvorfor skulle ikke den unikke femtårn kirke i Kalundborg kunne afsløre idéer bag det almene tårnbyggeri? Og hvorfor skulle ikke Bjæresjö kunne vise noget om forholdet mellem kirker og storgårde også på andre lokaliteter? Hvem har bevisbyrden, anklageren eller forsvareren?

Henrik Jacobsen efterlyser eksistensen af middelalderlige samtidige tekster, som direkte og troværdigt gengiver stormænds motiver til at opføre romanske tårne. Teksterne findes næppe. Og havde de eksisteret, var de formodentlig blevet afvist som for få og specielle. Læseren undrer: Hvor når er egentlig kravene opfyldt for det "sikre"? Behøver vi 156 pålidelige udsagn (altså mindst halvdelen af tårnenes 311) for at kunne føle os trygge med fortidens virkelighed?

Henrik Jacobsens behov for tekster ville overført til andre perioder og pladser betyde forskningens død. Hvis tekster altid er nødvendige for at forstå fortidens tankeverden, bliver det jo umuligt at belyse forhistoriske epoker og hovedparten af middelalderens liv, som lå udenfor teksternes lys. Men helt så ilde er det jo heldigvis ikke. Den forhistoriske arkæologi lever godt - lige som arkæologiske, antropologiske og historiske studier af materielle levn og mentaliteter, hvor de skriftlige kilder glimrer ved deres fravær. Tårnforskeren undervurderer simpelthen sit kildemateriale. Måske er han fanget af vor egen tid, hvor teksten har opnået en aldrig tidligere set autoritet og udbredelse.

En nærliggende tanke er, at kildekritikken i studiet af de romanske vesttårne er drevet ad absurdum. Vi kan tale om en ufrugtbar kildekritisk fundamentalisme. Alt kan betvivles og bortforklares med et eller andet argument. I sin yderste konsekvens bliver det meningsløst at studere "de andre", så vel fjern i tid som i geografi: Vi kan jo ikke vide noget med sikkerhed!

Læseren får associationer til en aktuel artikel af Carlo Ginzburg med titlen "Ett enda vitne". Han hævder, at vidnesbyrdet fra én eneste person, er tilstrækkelig som bevis for, at en pogrom har fundet sted. En problematik som ikke blot er af historisk interesse (Ginzburg 1993)!

Her kunne den kritiske læser fortsætte med betragtninger omkring fortiden som en konstruktion i nutiden, om virkelighedens afhængighed af et perspektiv, både dengang og nu, om subjektivitetens nødvendighed i viden-skaben, men det bliver måske med et gammelt dansk ordsprog "Spildte Guds Ord på Balle-Lars".

Tavse romanske tårne

Atter, tilbage til Henrik Jacobsens afhandling "Romanske vesttårne, deres indremning og funktion". Tolkningen af det romanske tårn som et klokketårn og en arkitektonisk konvention er ikke helt ny, men er blevet formuleret tydeligere end tidligere. Fastlæggelsen af de romanske tårnes store antal er heller ikke nogen nyvinning, men vi har fået en pålidelig oversigt ledsaget af et puritansk katalog. Undervejs er kilder og forskning blevet vurderet overfladisk, vejret og fundet for let.

Hvis tårnet er en naturlig del af den romanske kirkebygning, havde det også været rimeligt at se kirken som en arkitektonisk helhed, altså undgå at skille det specielle ud til et eget studium. Og hvis det romanske tårn er et klokketårn, afviger det ikke væsentligt fra det gotiske tårn. For at være konsekvent kunne afhandlingen da have behandlet tårne fra hele middelalderen, eller uanset periode, sådan som Elna Møller engang definerede emnet, da Henrik Jacobsen ville skrive om tåmgallerier: "Sludder - det kan man ikke - det skal være om *tårne*!" (Jacobsen 1993 s 5)

Når undersøgelsens resultater har været forholdsvis få, skyldes det ikke så meget en dårlig kildesituation, som forskerens historiesyn. Emnet, tiden, rummet og kilderne er blevet afgrænset urimeligt hårdt, ja så hårdt at det er blevet umuligt at få svar. Tårnforskeren har formuleret statistiske spørgsmål til et katalog. Og kataloget har afgivet statistiske svar. De romanske tårne var måske klokketårne, men her forbliver de tavse. Gåderne består!

Jes Wienberg är fil dr och universitetslektor i medeltidsarkæologi vid Arkeologiska Institutionen i Lund.

Tak til Inge Dam for sproggranskning.

Litteratur

- Anderson, W. *Skånes romanska landskyrkor med breda västorn*. N M Mandelgren, Atlas till Sveriges odlingshistoria, Tilläggsäfte III. 1926.
- André, A. Städer och kungamakt - en studie i Danmarks politiska geografi före 1230. *Scandia* 49 hf 1. 1983.
- Anglert, M. Den kyrkliga organisationen under äldre medeltid. *By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadområdets medeltid*. H Andersson & M Anglert (red). Lund Studies in Medieval Archaeology 5. 1989.
- Biskupa sögur I*. (Udg) Hinu Islenska Bokmentafelagi. 1858.
- Bolvig, A. *Kirkekunstens storhetstid. Om kirker og kunst i Danmark i romansk tid*. 1992.
- Callmer, J. A contribution to the prehistory and early history of the south Scandinavian manor. The Bjäresjö investigations. *The Archaeology of the Cultural landscape. Field Work and Research in a South Swedish Rural Region*. L Larsson & J Callmer & B Stjernquist (eds). Acta Archaeologica Lundensia, Series in 4°, N° 19. 1992.
- Danmarks Kirker Iff*. (Udg) Nationalmuseet. 1933ff. (forkortes DK)
- Danmarks Riges Breve I-III*. (Udg) Det danske Sprog- og Litteraturselskab. 1938ff. (forkortes DRB)
- Fabeck, C. Skåne - et kulturelt og geografisk grænseland i yngre jernalder og i nutiden. *Tor* 25. 1993.
- Gilchrist, R. *Gender and Material Culture. The archaeology of religious women*. 1993a.
- Gilchrist, R. 'The Empress's New Clothes?' Medieval Archaeology and the Feminist Critique: Gender in the Medieval Castle. 1993b. (Paper in print)
- Ginzburg, C. Ett enda vittne. *Häftet för Kritiskska Studier* 93 nr 1-2. 1993.
- Gräbe, C. Donatorer. *Kalkmålade donatorsbilder i skånska länkyrkor*. Uppsats i medeltidsarkologi, Lunds universitet. 1989.
- Gräbe, H. Kyrkorna i Vä. *Sveriges Kyrkor* 139. 1971.
- Gustafsson, E. Kyrkobyggnaden - gestalt och miljö. *Sydsvenska Dagbladets Årsbok 1969. Skånska länkyrka från medeltiden*. R Gustafsson (red). 1968.
- Holm, P. De skånsk-hallandske bondeoprør 1180-82. *Til kamp for friheden. Sociale oprør i nordisk middelalder*. A Bøgh & J W Sørensen & L Tvede-Jensen (red). 1988.
- Hastrup, U & Egevang, R (red). *Danske kalkmalerier I-7*. 1985-92.

- Jacobsen, H. *Romanske vestårne, deres indretning og funktion. Vestårne før 1300 i det middelalderlige Danmark øst for Storebælt*. Lund Studies in Medieval Archaeology 12. 1993.
- Johannsen, H & Smidt, C M. Kirkens huse. *Danmarks arkitektur*. H Lund (red). 1981.
- Jonge, I F. Romanske og tidlig gotiske stifterfremstillinger i danske kalkmalerier. *ICO, Iconographisk Post* 1984 nr 4. 1984.
- Kornerup, J. Fjenneslevs Kirke. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*. 1875.
- Krogh, K J. Seks kirkjur a Sandi. *Mondul* 1975 nr 2. 1975.
- Krogh, K J. The Royal Viking-Age Monuments at Jelling in the Light of Recent Archaeological Excavations. A Preliminary Report. *Acta Archaeologica* Vol 53, 1982. 1983.
- Larsson, M L. Pals saga biskups. *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid* 13. 1968.
- Lidén, H.-E. Middelalderens steinarkitektur i Norge. *Norges kunsthistorie* 2. K Berg m fl. (red.). 1981.
- Liebgott, N.-K. *Dansk middelalderarkæologi*. 1989.
- Løffler, J. B. *Udsigt over Danmarks Kirkebygninger fra den tidligere Middelalder*. 1883.
- Løffler, J. B. *Sorø Akademis Landsbykirker og Klosterporten i Sorø*. 1896.
- Mårtensson, A W. *S:t Stefan i Lund. Ett monument ur tiden*. Gamla Lund, Förening för bevarande av stadens minnen, årsskrift 62. 1980.
- Norberg, R. Donatorsbilder. *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid* 3. 1958.
- Nyborg, E. Om romanske kirketårne i Danmark. *Kongens Makt og Ære. Skandinaviske herskersymboler gennem 1000 år*. M Blindheim & P Gjæder & D Sæverud (red). 1985.
- Nørlund, P. Stormandstyper fra Valdemarstiden. *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark* 1935. 1935.
- Nørlund, P. *De gamle Nordbobygder ved Verdens Ende. Skildringer fra Grønlands Middelalder*. Fjerde oplag. 1967.
- Rydbeck, O. *Lunds domkyrkas byggenadshistoria*. 1923.
- Skansjö, S. Fra vikingatida stormansgård till renässanslott - Bjersjöholm under äldre historisk tid. *Bjersjöholm. Gods och slott*. S Johansson (red). Skånsk senmedeltid och renässans 13. 1992.
- Stiesdal, H. Grave i tidlige vestårne. *Hikuin* 9. 1983a.

- Stiesdal, H. Tidlige sjællandske og lolland-falsterske vesttårne. *Kirkens bygning og brug. Studier tilegnet Elna Møller*. 1983b
- Trap, J. P. *Danmark. Femte udgave. I-XV*. N Nielsen m fl (red). 1953-72.
- Wimmer, L F A. *De danske Runemindesmærker III. Runestenene i Skåne og på Bornholm*. 1904-05.
- Yrliid, I A. *Och i hopp om det eviga livet. Studier i Skånes romanska muralmålari*. 1976.

NY LITTERATUR

Danmarks Ruiner Miljøministeriet, Skov- og Naturstyrelsen. 1991 -.

1986 startade Miljøministeriet "Ruinkampanjen", ett projekt som skall säkra Danmarks mest betydande ruiner. I förbindelse med avslutningen av restaureringsarbetet på de större anläggningarna började *Skov- og Naturstyrelsen* 1991 att ge ut rapportserien "Danmarks Ruiner". Avsikten är att publicera det arbete som utfördes under kampanjen tillsammans med en summering av den samlade kunskapen om var anläggning. I serien har nu kommit ut:

1. Antvorskov ruin, 2. Dronningholm ruin, 3. Højerup gl. kirke, 4. Gurte borgruin, 5. Engelsborg skibsværft, 6. Teglovne, 7. Æbelholt klosteruin, 8. Kirke- og kapelruiner på Bornholm, 9. Fantasiens Ø, 10. Kalundborg By- og Borgruiner, 11. Øm klosteruin, 12. Asserbo ruin, 13. Viiskøl kirke-ruin.

Rapporterna kan beställas från Skov- og Naturstyrelsen, Haraldsgade 53, DK- 2100 København Ø.

Nyförvärvslistan från Universitetsbiblioteket i Lund -92

Listan härrör från UB's nyförvärvslista och är ett urval av i första hand den arkeologiska literaturen. Sökord understrukna.

Addyman, P V: Urban structures and defences. Council for British Archaeology, 1991. 292s. The archaeology of York 8:3.

The archaeology of Novgorod, Russia / ed by: Mark A. Brisbane. Society for medieval archaeology, 1992. 240s.

Arkeologi i Tønsberg / red. Jan Lindh. -Riksantikvaren, 1992- i : Søndre bydel. Riksantikvarens rapporter, 20.

Aspects of maritime Scandinavia: AD 200-1200: proceedings of the Nordic seminar on maritime aspects of archaeology, Roskilde 13th, 15th 1989 / ed. by Ole Crumlin - Pe-